

ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА

УДК 373.5.016:91

В. В. БЕНЕДЮК

кандидат педагогічних наук, доцент
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ШКОЛЯРІВ ПРИ ВИВЧЕННІ ГЕОГРАФІЇ У 6-МУ КЛАСІ

Курс географії у 6-му класі забезпечує формування системи знань, які є теоретичною основою для вивчення наступних курсів. У ході дослідження наші пошуки спрямовано на активізацію навчально-пізнавальної діяльності шестикласників у процесі вивчення географії. Зокрема, доведено високу ефективність навчання при умові самостійного встановлення учнями провідних понять і закономірностей на основі використання їхнього чуттєвого досвіду. Встановлено, що ефективність такої діяльності зростає при організації системи пошукової роботи школярів у природному довіллі. На початковому етапі вивчення географії особливо ефективними є спостереження у природі. Вони спрямовуються на вичленення типових особливостей досліджуваних об'єктів. Відповідна робота з набуттям певного досвіду шестикласників поступово розширюється та поглиблюється. Доведено, що переосмислення на уроці краєзнавчих матеріалів, самостійно зібраних учнями, забезпечує глибокі знання, розвиває абстрактне мислення і творчість, викликає інтерес та започатковує навички шестикласників проводити навчальні дослідження.

Встановлено, що організація навчально-пізнавальної діяльності школярів може бути ефективною лише за умови поєднання різних форм і методів навчання. Доведено, що її результативність зростає при впровадженні у навчальний процес проблемного підходу до формування знань та поступовому ускладненні змісту пошукових завдань. Такий підхід забезпечує глибоке розуміння головних понять і закономірностей та сприяє розвитку логічного мислення шестикласників. Це створює основу для більш складних навчальних пошуків при вивченні наступних географічних курсів.

Ключові слова: географія, поняття і закономірності, мислення, навчання, пізнання, дослідження.

При характеристиці навчально-пізнавальної діяльності школярів ми керуємось загальними закономірностями пізнання людиною навколишнього світу. Процес формування знань ми досліджуємо на прикладі вивчення географії у 6-му класі. У цьому курсі засновується система наукових фізико-географічних понять і закономірностей розвитку географічної оболонки та її складових, що забезпечує теоретичну основу для опрацювання наступних географічних курсів. Тому якість знань, засвоєних шестикласниками, має не лише безпосередньо навчально-інформаційне значення, а й методологічне. Виходячи із значущості курсу, нами проведено дослідження особливостей методики організації навчально-пізнавальної діяльності при формуванні географічних знань шестикласників.¹

Методологічною основою процесу навчання є філософська теорія пізнання. Особливості навчально-пізнавальної діяльності учнів розкриті у психологічній та педагогічній (дидактика) літературі. Зокрема, С. Д. Максименко у підручнику з психології розкриває закономірності та властивості чуттєвого і абстрактного пізнання людиною навколишньої дійсності. Процес навчання у взаємозв'язку з психологічними характеристиками школярів обґрунтовує О. М. Топузов у підручнику із загальної методики навчання географії. Методичні та технологічні підходи до організації навчально-пізнавальної діяльності школярів регулярно розглядають у науково-методичному журналі "Географія" (редактор В. Андрєєва). У ньому систематично відображають передовий педагогічний досвід учителів та обґрунтовуються відповідні інновації, які є актуальними для сучасної школи.

Метою статті є обґрунтування психолого-педагогічних особливостей методики організації навчально-пізнавальної діяльності школярів при вивченні географії у 6-му класі. Поставлено такі завдання: 1) розкрити особливості використання чуттєвого досвіду шестикласників для формування понять і закономірностей; 2) охарактеризувати шляхи активізації навчання школярів, спрямовані на розвиток їх абстрактного мислення; 3) визначити дидактичні умови, які сприяють зростанню ефективності процесу пізнання у 6-му класі.

У процесі досліджень навчання розглянуто як активний пізнавальний процес, у якому формуються розумові сили школярів, світогляд та особистісні характеристики. Навчально-пізнавальна діяльність учнів – це особлива активізація їхніх органів відчуття, яка веде до цілеспрямованого й усвідомленого засвоєння ними знань і вмінь [4, с. 62]. У процесі такої діяльності географічні процеси та явища навколишнього середовища відображаються, опрацьовуються і відтворюються у мисленні школярів, що забезпечує формування нових знань про навколишній світ.

Пізнавальна діяльність дитини починається з відчуттів і сприймань, які належать до **чуттєвого** пізнання. Зокрема, **відчуття** – це пізнавальний психічний процес відображення у мозку людини окремих властивостей предметів і явищ при їх безпосередній дії на органи чуття (зір, слух, нюх, тактильні аналізатори тощо) [2, с. 141]. Вони забезпечують накопичення інформації про зовнішні ознаки об'єктів у формі уявлень. Це зумовлює **сприймання**, яке є психічним процесом відображення у мозку людини предметів та явищ загалом, у сукупності всіх їх якостей та властивостей при безпосередній дії на органи чуття [2, с. 156]. Такий процес взаємопов'язаний з мисленням, активністю особистості, її емоційним станом тощо. Його результатом є формування суб'єктивних уявлень у школярів. Сприймання має вибірковий характер і для нього властиве те, що учень усвідомлює та розуміє сприйняті об'єкти (на відміну від відчуття).

На початковому етапі вивчення географії учень перебуває на етапі переходу від конкретного пізнання до абстрактного. При формуванні знань важливо врахувати багатий чуттєвий досвід шестикласників. Учитель повинен його використати як основу при вивченні провідних понять та закономірностей.

Високу ефективність процесу сприймання шестикласниками забезпечують навчальні екскурсії з географії. Їх основою є краєзнавчі **спостереження**, які активізують процес пізнання. При організації екскурсій успіх роботи, насамперед, залежить від творчої діяльності учителя. Адже він визначає об'єкти для спостережень, види й методи роботи, організовує пошукову роботу школярів. Відповідно до пізнавальної мети спостереження можуть бути короткотривалими. Наприклад, під час екскурсії шестикласники спостерігають нетривалі за часом явища, зокрема знайомляться з компонентами природи своєї місцевості та встановлюють взаємозв'язки. Довготривалими є спостереження школярів за погодою.

У процесі організації системи спостережень учитель має можливість викликати зацікавленість учнів до географії, краще виявити їх інтереси, а також вивчити психологічні особливості шестикласників.

Важливим для педагога є розвиток у шестикласників спостережливості, тобто їх умінь самостійно виявляти саме ту особливість, яка є важливою для розуміння суті досліджуваного об'єкта (хоча може бути й непомітною). З цією метою спостереження школярів необхідно поступово вдосконалювати в процесі діяльності, яка вимагає систематичного й цілеспрямованого сприйняття явищ природи та суспільного життя.

У процесі сприйняття інформації в учнів виникають певні **уявлення** та формуються поняття. Ці процеси взаємопов'язані. Уявлення учнів включають об'єкти, які можуть сприйматися чуттєво (наприклад, річка свого населеного пункту), а також ті, які вони безпосередньо не спостерігали (наприклад, уявлення про вулкани на основі розповіді учителя). Географічні уявлення здебільшого є просторовими. Наприклад, коли учень уявляє річку, то відтворює її величину, особливості берегової лінії, швидкість течії, навколишню рослинність тощо. Такий процес є індивідуальним. Узагальнені уявлення є основою для формування понять. Скажімо, шестикласники отримали уявлення про місцеву річку. Поступово здійснюється перехід від уявлення до поняття. Він спрямований на виділення учнями під керівництвом учителя істотних особливостей річки та суттєвих зв'язків між її компонентами. При цьому переважають прийоми аналізу та узагальнення. На основі краєзнавчих уявлень у школярів формуються поняття про річку, річкову долину та її елементи. У процесі подальшого навчання знання та уявлення школярів поповнюються, розширюються та поглиблюються.

У процесі вивчення передового досвіду вчителів географії та проведених пошуків з'ясовано, що застосування краєзнавчого принципу при формуванні знань школярів сприяє розвитку їх самостійності мислення та пізнавального інтересу. Шестикласники набувають практичних навичок досліджувати природу рідного краю, що є основою для досліджень у будь-якій місцевості.

Особливе значення для розвитку географічних уявлень та формування знань має використання наочних матеріалів. На початковому ета-

пі вивчення географії переважає чуттєве сприйняття, а тому визначальну роль відіграє організація безпосередніх спостережень школярів у природі, а також – використання реальних зображень, картин, ілюстрацій тощо. Важливим компонентом процесу навчання є використання вчителем наочних матеріалів, розміщених на сторінках підручника. Застосування наочності обов'язково супроводжується логічною бесідою вчителя та учнів, спрямованою на переосмислення та узагальнення відповідної інформації. Це створює можливість підкреслити типові особливості досліджуваних об'єктів та сприяє формуванню в учнів понять і закономірних залежностей.

У процесі дослідження встановлено, що ефективному формуванню знань учнів сприяє поєднання різної наочності та поступовий перехід від простіших її видів до складніших. У навчальний процес шестикласників поступово вводяться елементи схематичної наочності. Важливу роль в активізації навчальної діяльності школярів відіграє самостійне складання ними схем, графіків, діаграм тощо, що передбачено змістом практичних робіт згідно з навчальною програмою. Специфічним засобом унаочнення при вивченні географії є географічні карти та картосхеми. На основі зображень на карті шестикласники отримують уявлення про розмір, обриси й положення багатьох територій, а також – виділяють взаємозв'язки між об'єктами та осмислюють суть процесів і явищ.

Вищою формою навчально-пізнавальної діяльності є **абстрактне** пізнання. Воно відбувається за участю процесів мислення та уяви, які становлять єдину систему. Якщо при чуттєвому пізнанні у свідомості дитини постає образна картина (наприклад, лісу, озера тощо), то при абстрактному – формуються поняття, закономірності, докази, які створюють систему знань. Така діяльність пов'язана з процесом **мислення**, що являє опосередковане й узагальнене відображення людиною предметів та явищ об'єктивної дійсності у їх істотних зв'язках і відношеннях [2, с. 168].

Згідно з навчальною програмою, у 6-му класі передбачена система практичних робіт. При їх організації важливе значення має застосування шестикласниками вже набутих уявлень і понять. Скажімо, починаючи з молодших класів, учні ведуть спостереження за погодою своєї місцевості, сприймаючи на чуттєвому рівні різні її прояви (дощ, сніг, вітер тощо), що записують у календарях погоди. Такі спостереження продовжуються у 6-му класі. Зібрані матеріали використовують шестикласники при виконанні практичної роботи, спрямованої на подальше їх опрацювання. Учитель, насамперед, забезпечує усвідомлення учнями пізнавальних цілей та завдань, спрямованих на переосмислення відповідної інформації. Одним із прийомів роботи школярів є систематизація матеріалів та складання графіків температур, діаграм хмарності й опадів, рози вітрів. У подальшому в процесі бесіди проходить їх аналіз, узагальнення та порівняння. Діяльність школярів спрямовується на виділення істотних властивостей і зв'язків досліджуваних явищ і процесів. Результатом такої роботи є усвідомлення шестикласниками найважливіших географічних понять та закономірностей,

зокрема: учні встановлюють причинно-наслідкові залежності між напрямом вітру та погодою; між температурою та хмарністю; вони пояснюють причини мінливості погоди тощо. З'ясовано, що вивчення погодних явищ шляхом самостійного переосмислення зібраної учнями інформації, сприяє розвитку їх мислення та глибшому проникненню у сутність найважливіших процесів і явищ. Крім того, теоретична база, створена на основі краєзнавчих досліджень, забезпечує підвищення інтересу школярів до географічних знань та має виховне значення. Вона сприяє розвитку практичних навичок шестикласників проводити подальші навчальні пошуки. Пізніше, у світлі сформованих понять та усвідомлених закономірностей, школярі більш глибоко пізнають особливості окремих природно-територіальних комплексів та компонентів природи своєї країни, материків і планети загалом.

У процесі вивчення передового досвіду вчителів географії та проведених досліджень доведено значущість проблемного підходу в розвитку мислення школярів. Основними його складовими є створення проблемних ситуацій і вирішення проблем. Технологічні особливості такого навчання нами досліджувались на прикладі формування знань про кліматотворчі чинники у 6-му класі. Зокрема, вивчаючи вплив океанічних течій на клімат, знання школярів формуються шляхом вирішення проблемної ситуації. Попередньо у шестикласників уже сформовано базу знань про залежність клімату від географічної широти. Наша технологія передбачає характеристику кліматичних особливостей двох об'єктів (Сахари і Канарських островів), які знаходяться на одній широті й абсолютно відмінні. Відповідно, ця інформація викликає проблемне запитання: чому клімат різниться у пустелі Сахарі та на Канарських островах, адже вони знаходяться поряд?

На першому етапі школярі, спираючись на певну базу теоретичних і практичних знань, усвідомлюють проблему та розкривають суперечність раніше сформованих причинно-наслідкових зв'язків і нової інформації, що відображена в проблемному питанні. На другому етапі вчитель організовує бесіду, яка активізує розумову діяльність школярів. Вони висловлюють свої думки, спрямовані на формулювання гіпотези пошуку відповіді. У результаті шестикласники допускають, що існують інші чинники, що впливають на клімат. Мислення школярів спрямоване на розкриття особливостей безпосередньо невидимих об'єктів, тобто воно характеризується опосередкованістю (на відміну від чуттєвого пізнання). На третьому етапі школярі повинні довести правильність гіпотези. Учитель організовує роботу шестикласників з географічними картами у поєднанні з осмисленням теоретичного аспекту їх знань. Він доходять навчальну діяльність відповідними поясненнями, спрямованими на вичленення суттєвих рис та істотних особливостей кліматотворювальних чинників. У процесі активізації розумової діяльності у формі бесіди учні знаходять головну думку, яка вирішує проблемне завдання. Вони приходять до висновку, що на клімат Канарських островів пом'якшуючий вплив має тепла Північно-Атлантична те-

чія. Результатом пошукової діяльності є усвідомлення шестикласниками нових причинно-наслідкових зв'язків. На четвертому етапі вчитель робить загальні висновки про істотні особливості океанічних течій та закономірні залежності їх впливу на клімат суходолу. Таким чином, педагог дає учням не лише систему знань, а й навчає їх прийомам розумової діяльності. У шестикласників створюється відповідна теоретична база та розвиваються вміння проводити навчальний пошук, що є основою для подальшого формування знань у курсі географії материків і океанів.

У ході дослідження встановлено, що проблемний підхід до побудови навчально-виховного процесу забезпечує розвиток мислення, творче засвоєння нової інформації, сприяє формуванню світогляду школярів. Учні набувають певних навичок навчальних досліджень. У процесі пізнання важливо поєднувати різні методи проблемно-розвивального навчання: проблемного викладу, евристичного, дослідницького. Пошукова діяльність шестикласників підвищує інтерес до навчання, надає їм впевненості у власних силах і покращує їх емоційний настрій.

Важливу роль у процесі пізнання відіграє **розуміння**, яке являє складну аналітико-синтетичну діяльність мозку, спрямовану на розкриття внутрішньої сутності об'єктів та на усвідомлення зв'язків, відносин, залежностей, які в ній відображено [2, с. 175]. Глибоке розуміння понять та закономірностей вчитель забезпечує шляхом організації самостійного їх розкриття учнями під керівництвом учителя. При цьому важливе значення має поєднання різних розумових дій, зокрема: аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування, узагальнення тощо. Ефективність цього процесу зростає при використанні наочності в поєднанні зі словесними методами. Також розуміння поглиблюється у процесі виконання практичних робіт. Про рівень розуміння школяра свідчить зосередження його уваги на істотних особливостях при розкритті змісту питання, а також – відповіді на нестандартні запитання. Глибину розуміння учня підтверджує його вміння наводити власні приклади, які пояснюють зміст відповіді.

Засвоєння знань передбачає їх запам'ятовування. **Пам'ять** – це закріплення, зберігання та подальше відтворення людиною її попереднього досвіду [2, с. 198]. Навчальною програмою у 6-му класі передбачено формування системи географічних понять і закономірностей, які є основою для вивчення наступних курсів. Важливо для вчителя відтворити відповідні зв'язки в уже наявних знаннях шестикласників та поєднати їх зі змістовими зв'язками, що виникають у процесі формування нових знань. Такий підхід розвиває логічну пам'ять учнів. Вивчення географії передбачає також запам'ятовування окремих цифрових показників та географічної номенклатури, що пов'язано з їх механічною пам'яттю. Ефективному запам'ятовуванню у процесі пізнання сприяє поєднання різних форм і методів роботи, неодноразове повторення матеріалу на різних рівнях, систематична робота з наочними матеріалами, виконання учнями практичних, самостійних та творчих робіт тощо.

Висновки.

1. Ефективність навчально-пізнавальної діяльності зростає при використанні вчителем чуттєвого досвіду шестикласників як основи для формування знань. При цьому педагог скеровує учнів на самостійне розкриття провідних понять і закономірностей. Це забезпечує розвиток абстрактного мислення і глибоких знань шестикласників, а також розвиває їх навички проводити навчальні пошуки.

2. Встановлено, що розвитку творчого мислення школярів сприяє використання технологій, які ґрунтуються на краєзнавчому принципі навчання. Вони спрямовані на переосмислення на уроках матеріалів, які зібрані школярами у позаурочний час.

3. З'ясовано, що у процесі навчання використання наочності допомагає шестикласникам самостійно встановлювати найбільш суттєві зв'язки досліджуваних об'єктів. Ефективність такої роботи зростає при забезпеченні поступового переходу від простіших видів наочності до складніших.

4. Доведено, що результативність навчально-пізнавальної діяльності шестикласників вдосконалюється при урізноманітненні видів роботи. При цьому методи та прийоми організації навчання повинні поступово розширюватись та ускладнюватись. Зокрема, важливо у навчальний процес впроваджувати проблемний підхід до формування знань. Він сприятиме розвитку логічного мислення школярів, що важливо при подальшому вивченні географічних курсів.

Проведені нами дослідження не вичерпують всіх аспектів проблеми. Вимагає більш детального вивчення методика організації навчально-пізнавальної діяльності шестикласників у позаурочний час.

Список використаної літератури

1. Кобернік С. Г. Методика викладання географії в школі : навч.-метод. посіб. / С. Г. Кобернік. – Київ : Стафед-2, 2000. – 320 с.
2. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко. – Київ : Центр навчальної літератури, 2008. – 272 с.
3. Михайлюк І. В. Активізація діяльності учнів на уроках географії / І. В. Михайлюк // Географія. – 2015. – № 13–14 (281–282). – С. 2–7.
4. Топузов О. М. Загальна методика навчання географії / О. М. Топузов, В. М. Самойленко, Л. П. Вішнікіна. – Київ : Картографія, 2012. – 512 с.
5. Шипович Є. Й. Методика викладання географії / Є. Й. Шипович. – Київ : Вища школа, 1981. – 174 с.

Стаття надійшла до редакції 23.02.2016.

Бенедюк В. В. Особенности методики организации учебно-познавательной деятельности школьников при изучении географии в 6 классе

Курс географии в 6 классе обеспечивает формирование системы знаний, которые являются теоретической основой для изучения последующих курсов. В ходе исследования поиски направлены на активизацию учебно-познавательной деятельности шестиклассников в процессе изучения географии. В частности, доказана высокая эффективность обучения при условии самостоятельного установления учениками основоположных понятий и закономерностей на основе использования их чувствительного опыта. Установлено, что эффективность такой деятельности возрастает при организации системы поис-

ковой работы школьников в естественной окружающей среде. На начальном этапе изучения географии особенно эффективными есть наблюдения в природе. Они направлены на вычленение типичных особенностей исследуемых объектов. Соответствующая работа с приобретением определенного опыта шестиклассников постепенно расширяется и углубляется. Доказано, что переосмысление на уроке краеведческих материалов, самостоятельно собранных учениками, обеспечивает глубокие знания, развивает абстрактное мышление и творчество, вызывает интерес и прививает навыки шестиклассников проводить учебные исследования.

Установлено, что организация учебно-познавательной деятельности школьников может быть эффективной лишь при условии сочетания разных форм и методов обучения. Доказано, что ее результативность возрастает при внедрении в учебный процесс проблемного подхода к формированию знаний и постепенном усложнении содержания поисковых задач. Такой подход обеспечивает глубокое понимание главных понятий и закономерностей и содействует развитию логического мышления шестиклассников. Это создает основу для более сложных учебных поисков при изучении последующих географических курсов.

***Ключевые слова:** география, понятия и закономерности, мышление, обучение, познание, исследование.*

Benedyuk V. Features of the Organization Techniques of Educational Cognitive Activity of School Students when Studying Geography in the 6th Class

The geography course in the 6th class provides formation of system of knowledge which are a theoretical basis for studying subsequent courses. During research our searches go for activization educational cognitive activity of sixth-graders in the course of studying of geography. In particular, high learning efficiency on condition of independent establishment is proved pupils of basic concepts and regularities on the basis of their use sensitive experience. It is established that efficiency of such activity increases at the organizations of system of search work of school students in natural environment. On the initial stage of studying of geography especially effective there are supervision in the nature. They go for exarticulation of typical features of the studied objects. Corresponding work with acquisition of a certain experience of sixth-graders gradually extends and goes deep. It is proved that reconsideration at a lesson of local history materials, independently collected by pupils, provides profound knowledge, develops abstract thinking and creativity, causes interest and privyvat skills of sixth-graders to conduct educational researches.

It is established that the organization of educational cognitive activity of school students can be effective only on condition of a combination of different forms and methods of training. It is proved that its productivity increases at introduction in educational process of a problematic approach to formation of knowledge and gradual complication of the maintenance of search tasks. Such approach provides deep understanding of the main concepts and regularities and promotes development of logical thinking of sixth-graders. It creates a basis for more difficult educational searches when studying the subsequent geographical courses.

***Key words:** geography, concepts and regularities, thinking, training, knowledge, research.*